

Нязначнай колькасцю прадстаўлены ў «Апакрысісе» складаныя прыметнікі іншых словаўтваральных тыпаў: *ледаякой* – *ladaiakiey*, *ледашколны* – *lada szkolny*, *стародавняго* – *starodawnego*, *Царугородскі* – *Carogrodzki*, *звѣздочетскі* – *astrologiczkie*.

У «Апакрысісе» сустраўся адзінкавы выпадак складанага прыметніка, утворанага на базе трох самастойных слоў: *ясневелможному* (пану), якому ў польскай мове адпавядае суадноснае складанне *jaśniewielmożnemu*.

Складанні іншых часцін мовы ў «Апакрысісе» Хрыстафора Філалета сустракаюцца рэдка. Гэта прыслоўі (благочестно – *roboznie*, добровольне – *dobrowolne*, што-дзень – *co-dzien* і інш.), лічэбнікі (чотырыдзят – *czterdziestu*, шэсцісот – *szesci set*, пяцісот – *pięci set*), займеннікі (штоколвек і што-колвек – *sokolwiek*, чым колвек – *czykolwiek*), дзеясловы (богословити – *filozofować*, благовестити – *opowiadać*).

Параўнальны аналіз складаных слоў «Апакрысіса» паказвае, што старабеларуская мова значна часцей, чым старопольская, выкарыстоўвала кампазіты. Большасць з іх з’яўляецца запазычаннямі з царкоўнаславянскай мовы, якая ў XVI ст. яшчэ даволі часта выкарыстоўвалася на беларускіх землях пры праваслаўным набажэнстве.

¹ Прыгодзіч М. Р., Свістунова М. І. У імя праўды і справядлівасці (Хрыстафор Філалет і яго «Апакрысіс») // Роднае слова. 1996. №12. С. 69–70.

² Супрун А. Е. Сложные слова с корнями числительных // Уч. зап. фил. фак. Кирг. гос. ун-та. Вып. 2. Фрунзе, 1956.

³ Журавский А. И. Слово и словосочетание. У кн.: Проблемы лексикологии. Мн., 1973. С. 33.

К.А.ПЯТРОВА (Балгарыя)

НАЗВЫ ЧАСТАК СУТАК У РУСКАЙ І БАЛГАРСКОЙ МОВАХ (супастаўляльна-семасіялагічны аналіз)

У гэтым артыкуле прадстаўлены вынікі семасіялагічнага даследавання¹, прысвечанага вывучэнню лексічнай групы «суткі» ў рускай і балгарскай мовах.

Семасіялогія разумеецца намі як адзін з відаў тыпалагічнага даследавання па накірунку аналізу: ад формы да зместу, які выражаны ў словах (у адрозненні ад анамасіялагічнай тыпалогіі²).

Мэта працы – апісаць аналагічныя фрагменты дзвюх моўных карцін свету, якія адлюстроўваюць адпаведны кавалак канцэптуальнай карціны свету.

Аналіз мае два этапы: у кожнай з разглядаемых моў і ў супастаўляльным плане. Спалучаюцца два спосабы атрымання семантычнай інфармацыі: 1) інтраспекцыя – зварот да ўласнай моўнай інтуіцыі; 2) эксперыментальныя заданні псіхалінгвістычнага тэсту.

Псіхалінгвістычны эксперымент складаўся з трох заданняў (усе патрабаванні фармальнага характару да псіхалінгвістычнага эксперыменту былі выкананы): 1) намалюйце суткі; 2) падзяліце суткі на часткі, назавіце іх і дайце іх часовую суаднесенасць; 3) свабодны асацыятыўны тэст з элементамі накіраванага эксперыменту, дзе ў якасці стымулаў даюцца словы-члены лексіка-семантычнай групы «суткі» як у балгарскай, так і ў рускай мовах. Напрыклад, на стымул *утро* 'раніца' ў балгарскай мове атрыманы рэакцыі – *зорница, зарево, слънчице, ставане, събуждане, рано, раждане, светлина, свежест, роса, кафе* і г.д.; на стымул *утро* 'раніца' ў рускай мове – *работа, туман, заря, солнце, роса, раннее, рассвет, свежест, сонное, солнечное, завтрак* і інш. Псіхалінгвістычны эксперымент праводзіўся сярод рускамоўнай аўдыторыі і сярод носьбітаў балгарскай мовы.

Далей даюцца толькі вынікі аналізу (атрыманыя рэакцыі, адказы, малюнкі, на падставе якіх рабіліся прадстаўленыя высновы, апушчаны).

1. Пры інвентарызацыі лексічных адзінак, якія падзяляюць семантычную прастору “24 гадзіны” ў рускай і балгарскай мовах, выявілася, што ў балгарскай мове гэты адрэзак “пакрываецца” 69 словамі, а ў рускай – 59. Абедзве лексіка-семантычныя групы (ЛСГ) маюць аналагічны склад і структуру: аднаслоўныя ідэнтыфікатары (рус. *суткі* / балг. *денонощие*), чатырохчленнае ядро (рус. *утро, день, вечер, ночь* / балг. *утро, ден, вечер, нощ*) і падобным чынам арганізаваную перыферыю, у якой тым не менш праўляюцца і больш значныя адрозненні.

2. Часткі сутак і ў рускай, і ў балгарскай мовах могуць быць названы:

- па палажэнню сонца і іншых нябесных целаў (умоўна названых Г.П. Кліменка “тэрмінамі народнай астраноміі”)³: рус. *полдень, полночь, восход, заход, закат* / балг. *пладне, полунощ, изгрев, залез*.

- па ступені асветленасці: рус. *рассвет, заря, сумерки* / балг. *съмване, зора, здрач*.

- па асноўных прыёмах ежы: рус. *обед, ужин* / балг. *обед, вечеря*.

- па набажэнствах (імшах): рус. *заутреня, обедня* / балг. *утренна, вечерна*.

- па прылёту і спеу птушак: рус. *вставать до петухов* / балг. *ставам с кокошките*; рус. *первые, вторые, третьи петухи* / балг. *първи, втори, трети петли*.

Апошнія два спосабы дыферэнцыяцыі сутак усё больш і больш выціскаюцца з моўнай свядомасці носьбітаў як рускай, так і балгарскай моў.

3. Фармальны аналіз вызначыў наступныя тыпы фармальных адпаведнасцяў паміж рускімі і балгарскімі словамі з агульным значэннем ‘частка сутак’: тоеснасць – 18% (напрыклад, рус. і балг. *утро, вечер* і інш.); перасячэнне – 45 % (рус. *утро* – балг. *утрин, сутрин*; рус. *полдень* – балг. *пладне*; рус. *ночь* – балг. *нощ* і г.д.); неперасячэнне – 37% (рус. *сутки* – балг. *денонощие*; рус. *восход* – балг. *изгрев / изгряване*; рус. *рассвет* – балг. *ззоряване*).

4. Вышэйазначаныя тыпы адносін вызначаюцца і пры семантычным аналізе, які ўключае ўласна семантычны і семантыка-лексічны аспекты. У выніку вызначана 40 лексічных пар, якія ў залежнасці ад тыпу семантычных адносін размяркоўваюцца наступным чынам: перасячэнне, дзе руская лексема выступае як гіперонім да балгарскай (45 %), перасячэнне (27,5 %), тоеснасць (17,5 %), перасячэнне, дзе балгарская лексема выступае як гіперонім да рускай (10 %). Вялікая колькасць лексічных пар, дзе руская лексема выступае як гіперонім да балгарскай (45 %), можа быць растлумачана тэндэнцыяй да больш дробнага падзелу семантычнай прасторы “суткі” ў балгарскай мове, чым у рускай: напрыклад, рус. *утро* – балг. *утро, сутрин(а), утрин(а), заран*. Пры гэтым эксперыментальны матэрыял сведчыць, што на большую колькасць частак падзяляецца актыўны перыяд дня; іншая ж частка абазначана адным словам – рус. *ночь*, балг. *нощ*.

Адносіны перасячэння (27,5 %) характэрныя пераважна для полісемантычных слоў з агульным этымалагічным паходжаннем. Агульная частка ў лексічным значэнні тут, як правіла, удакладняецца рознымі перыферычнымі семамі.

Семантычная тоеснасць (17,5 % лексічных пар) асабліва характэрная для ідэнтыфікатараў груп (рус. *сутки* – балг. *денонощие*) і для слоў бліжэйшай перыферыі (рус. *обед* – балг. *обед / обяд*; рус. *ужин* – балг. *вечеря*).

5. Пры вызначэнні семантыка-лексічных эквівалентаў некаторых лексічных адзінак выяўляецца, што яны не маюць аднаслоўных адпаведнікаў. Былі вызначаны наступныя балгарскія лексемы, якім у рускай мове адпавядаюць лакуны: балг. *предобед* ‘першая падова дня’; *предпладне* ‘час з 11

да 12 гадзін'; *следобед* 'другая палова дня'; *следпладне* 'час з 12 да 13 гадзін'; *срединош* 'глыбокая ноч' ≈ *доба*. Лакуны могуць кампенсаватца наступным чынам:

– генералізацыя – замяшчэнне словамі больш высокага ўзроўню: балг. *Обади ми се следобед* – рус. *Позвони мне днём, ближе к вечеру*.

– канкрэтызацыя – выкарыстоўваецца адзінка больш нізкай ступені абстракцыі і дадатковыя лексемы: балг. *Обади ми се следобед* – рус. *Позвони мне во второй половине дня*.

– перагрупіроўка кампанентаў сэнсавых структур: балг. *Обади ми се следобед* – рус. *Позвони мне после полудня*.

– метанімічны перанос: балг. *Обади ми се следобед* – рус. *Позвони мне после обеда*.

– кантэкстуальнае перафразаванне: балг. *Обади ми се следобед* – рус. *Позвони мне после работы*.

6. Сістэмы семантычны і функцыянальны аналіз, матэрыялы псіхалінгвістычнага эксперымента далі магчымасць вызначыць прыблізную дэнагатыўную суаднесенасць частак дня, якая не адлюстравана ў тлумачальных слоўніках.

У "наіўнай" карціне свету суткі пачынаюцца з раніцы, з пачаткам чалавечай актыўнасці, у той час як у "навуковай" карціне свету за пачатак дня прымаецца 24.00 (0.00) гадзін.

З матэрыялаў эксперымента выцякае, што для балгар раніца заканчваецца не пазней за 9–10 гадзін, у той час як для рускіх гэтая мяжа адцягнута да 12 гадзін. Гэтая асаблівасць адлюстроўваецца ў інструкцыі да балгарскіх тэлефаністак, якім прапануецца гаварыць *добро утро* з 6 да 10 гадзін, *добър ден* – з 10 да 18 гадзін і *добър вечер* з 18 да 24 гадзін. Напрыклад, перадача "*Добър ден*" па балгарскаму радыё пачынаецца ў 9 гадзін, што, пэўна, было б немагчымым у рускамоўнай аўдыторыі.

Выяўлена розніца паміж часавым успрыяццём лексемы *вечер* у рускай і балгарскай мовах. Для носьбітаў балгарскай мовы вечар працягваецца да 21–22 гадзін, а пасля пачынаецца ноч; для носьбітаў рускай мовы 22–23 гадзіны – яшчэ вечар.

7. Аналіз функцыянавання слоў, якія адносяцца ЛСГ "суткі", даў магчымасць правесці семантычную дыферэнцыяцыю паміж блізкімі ў плане зместу словамі. Так, напрыклад, сярод магчымых балгарскіх эквівалентаў зыходнага рускага *утро* лексема *сутрин* усведамляецца як больш працяглы адрэзак часу, звязаны з дзейнасцю чалавека, у той час як балг. *утро* ўспрымаецца як больш ранні перыяд і звязваецца, хутчэй, з прыродай, чым з дзейнасцю. Слова *утрин* успрымаецца як самы ранні перыяд часу, як пераход ад ночы да дня, і мае пазытыўную афарбоўку. Выяўленыя семантычныя адрозненні не адлюстроўваюцца ў аднамоўных тлумачальных слоўніках, дзе гэтыя словы азначаюцца метадам адсылкі адзін да аднаго.

8. Як у рускай, так і ў балгарскай мовах назіраецца пераход назоўніка ў прыслоўе з акалічнасна-азначальным значэннем (тэмператыў): руск. *утром* – балг. *сутрин*; руск. *вечером* – балг. *вечер* і г.д. У рускай мове словаўтваральныя тыпы адвербалізацыі пашыраюцца за кошт форм творнага склону множнага ліку *сутками, утрами, днями, вечерами, ночами*.

У сувязі з адвербалізацыяй разглядаемых лексем у балгарскай мове ўзнікае праблема дэфінітыўных (азначальных) форм гэтых прыслоўяў. Артыкль – адзін з марфалагічных фактараў у балгарскай мове, што вядзе да сэнсавых змяненняў у межах слова. Цікава адзначыць асіметрыю пры выражэнні аналагічнага сэнсу ў азначальных і неазначальных форм: *сутринта* 'раніцай таго ж дня' – *сутрин* 'раніцай', *вечерта* 'увечар таго ж дня' – *вечер* 'вечером', дзе формы з артыклем не з'яўляюцца прыслоўямі, і для выражэння значэння 'у той жа дзень' выкарыстоўваецца іншая словаўтва-

ральная мадэль – *днес, нощес* (= *снощи*) 'мінулай ноччу'. Для выражэння будучага перыяду ўжываюцца прыслоўі: *довечера, утре* (этымалагічна звязана з балг. *утро*, аналагічна як руск. *завтра* ад руск. *утро*). Прыслоўі *сутринта, вечерта* могуць адносіцца як да мінулага, так і да будучага моманту пры наяўнасці іншых лексічных ці граматычных паказчыкаў часу ў сказе.

¹ Петрова А.К. Сьпаставітэлен семасіологічэн анализ на лексікальна-семантычны групы (вэрху матэрыял от лексікальна-семантычны групы с идентифікатор *сутки* в руския и *денонощие* в българския език): Аўтарэф... канд. філалаг. навук / Сафійскі ўніверсітэт "Св. Клімент Охрыдскі" Сафія. 1996.

² Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. М., 1989. С. 18.

³ Клименко А.П. Вопросы психолингвистического изучения семантики. Мн., 1970. С. 90.

М.В. СВІРЫДОВІЧ

ФАРМІРАВАННЕ СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ МНАГАЗНАЧНЫХ КАМПАНЕНТАЎ КАМПОЗІТАЎ

Полісемія пранізвае ўсе моўныя ўзроўні, адзінкі якіх маюць семантыку. Полісемія кампанента складанага слова – множнасць значэнняў кампанента. Кожны канкрэтны кампанент складанага слова з'яўляецца адназначным. Мнагазначнасць адзначаецца на ўзроўні сістэмы кампанентаў, якая выяўляецца з сукупнасці ўсіх складаных слоў з дадзенай часткай. Як марфема абагульняе морфы ці лексема абагульняе ЛСВ і словаформы, абстрактны кампанент, вылучаны ў сістэме складаных слоў, абагульняе свае семантычныя вырыянты.

Першапачатковым крытэрыем тыпалогіі мнагазначных кампанентаў кампозітаў можа служыць крыніца полісеміі. Калі матыватары з'яўляюцца сінтаксічнымі ці лексічнымі дэрыватамі, мнагазначная структура кампанента фарміруецца па лексіка-словаўтваральнаму тыпу. У выпадку яго матывацыі ЛСВ слова семантычная структура кампанента адлюстроўвае лексічную полісемію ўтваральнага слова.

І. Пераважна крыніцай множнасці значэнняў кампанента ў сістэме складаных слоў з'яўляецца полісемантызм утваральнага слова. Дэрыват утвараецца ад канкрэтнага ЛСВ слова. У працэсе фарміравання сістэмы кампозітаў выяўляецца, што кампанент, разгледжаны як элемент словаўтваральнай сістэмы, можа, у сваю чаргу, мець полісемічную структуру. Гэты выпадак мы разглядаем як прыклад адлюстраванай лексічнай полісеміі.

Наколькі кампаненты складаных словаў перадаюць семантычную структуру ўтваральных мнагазначных словаў? У гэтым сэнсе іх паводзіны надзвычай разнастайныя: ад наследавання толькі аднаго значэння да паўтарэння ўсяго спектра значэнняў утваральнага слова.

1) Семантычныя структуры вытворнага кампанента і ўтваральнага слова могуць часткова супадаць. Пры гэтым вылучаюцца дзве разнавіднасці частак кампозітаў:

а) у сістэме складаных слоў кампанент застаецца адназначным; ён выбіральна наследуе адно са значэнняў мнагазначнага слова – спецыяльнае ці агульнаўжывальнае, прамое ці пераноснае. У якасці прыкладаў адназначных матываваных кампанентаў, якія суадносяцца з мнагазначнымі ўтваральнымі, прывядзём наступныя: **короно...** – сустракаецца ў саставе складаных тэрмінаў толькі ў значэнні "арэол вакол Сонца" (*коронограф*) і не з'яўляецца мнагазначным у сістэме складаных слоў, у той час як утваральнае слова мае чатыры значэнні; **...агрессия** – наследуе толькі пераноснае значэнне "агрэсіўныя адносіны да чаго-небудзь" (*киноагрессия, радиоагрессия*); **...ведерный** – наследуе толькі метанімічнае значэнне "мера вадкасці" (*сорокаведерный, многоведерный*); **...вей** – наследуе толькі значэнне "рас-